TALABALARDA METAKOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Abduraxmonova Dinara Yusupovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
katta o‘qituvchisi, PhD

Mazkur maqolada talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda metakognitiv yondashuvning nazariy va amaliy imkoniyatlari tahlil qilingan. Metakognitsiya talabaning o‘z bilish jarayonlari, o‘quv strategiyalari va nutqiy faoliyatini anglashi, rejalashtirishi, monitoring qilishi hamda natijalarini baholashini ta’minlovchi psixologik-pedagogik mexanizm sifatida talqin etilgan. Maqolada og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarining tarkibiy komponentlari aniqlashtirilib, ularni rivojlantirishda rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash, refleksiya va tengdoshlar bahosi kabi metakognitiv strategiyalarni qo‘llash imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *metakognitsiya, metakognitiv yondashuv, nutqiy kompetensiya, og‘zaki nutq, yozma nutq, refleksiya, o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash, metakognitiv strategiya, pedagogik texnologiya, kommunikativ kompetensiya.*

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕТАКОГНИТИВНОГО ПОДХОДА

В данной статье анализируются теоретические и практические возможности метакогнитивного подхода в развитии навыков устной и письменной речи у студентов. Метакогниция рассматривается как психолого-педагогический механизм, обеспечивающий понимание, планирование, мониторинг и оценку студентом собственных познавательных процессов, стратегий обучения и речевой деятельности. В статье определены структурные компоненты навыков устной и письменной речи, и освещены возможности использования метакогнитивных стратегий, таких как планирование, самоконтроль, самооценка, рефлексия и взаимная оценка, в их развитии.

Ключевые слова: *метакогниция, метакогнитивный подход, речевая компетентность, устная речь, письменная речь, рефлексия, самоконтроль, самооценка, метакогнитивная стратегия, педагогические технологии, коммуникативная компетентность.*

TECHNOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' ORAL AND WRITTEN SPEECH SKILLS BASED ON A METACOGNITIVE APPROACH

This article analyzes the theoretical and practical possibilities of the metacognitive approach in the development of students' oral and written speech skills. Metacognition is interpreted as a psychological-pedagogical mechanism that ensures that the student understands, plans, monitors and evaluates the results of his cognitive processes, learning strategies and speech activities. The article clarifies the structural components of oral and written communication skills, and highlights the possibilities of using metacognitive strategies such as planning, self-control, self-evaluation, reflection and peer assessment in their development.

Keywords: *metacognition, metacognitive approach, speech competence, oral speech, written speech, reflection, self-monitoring, self-assessment, metacognitive strategies, pedagogical technology, communicative competence.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’limning muhim vazifalaridan biri talabalarda nafaqat muayyan fan sohasiga oid bilimlarni, balki mustaqil fikrlash, muloqot qilish, o‘z faoliyatini boshqarish va o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Axborot hajmining tez sur’atlarda ortib borishi, ta’limning raqamlashuvi va kasbiy faoliyatga qo‘yilayotgan talablarning murakkablashuvi talabaning o’z o’quv va nutqiy faoliyatini mustaqil ravishda boshqara olishini taqozo etmoqda.

Bu jarayonda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalari alohida ahamiyatga ega. Chunki talaba o‘zining nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llashi, ilmiy fikrni bayon qilishi, muloqotga kirishishi, o‘z nuqtai nazarini asoslashi, matn yaratishi va boshqalar bilan professional kommunikatsiyaga kirishishi uchun yuqori darajadagi nutqiy kompetensiyaga ega bo‘lishi lozim. Biroq nutqiy kompetensiyani shakllantirish faqat

grammatik qoidalarni, leksik birliklarni yoki nutq namunalarini o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi. Talaba o‘z nutqiy faoliyatini anglashi, uni rejalashtirishi, jarayonda o‘zini nazorat qilishi, xatolarini aniqlashi va natijani baholay olishi ham zarur. Mazkur jarayonlar metakognitiv faoliyat bilan bevosita bog‘liq.

Metakognitsiya tushunchasi psixologiya va ta’lim fanlarida, avvalo, insonning o‘z kognitiv jarayonlari haqidagi bilimi va mazkur jarayonlarni boshqarish qobiliyati bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. J.Flavell metakognitsiyani shaxsning o‘z bilish jarayonlari va ularga bog‘liq faoliyat haqidagi bilimi hamda kognitiv jarayonlarni monitoring qilish bilan bog‘laydi.

Keyingi tadqiqotlarda metakognitiv faoliyatning rejalashtirish, monitoring va baholash kabi tarkibiy jarayonlari ta’lim natijalarini yaxshilashning muhim omili sifatida ko‘rib chiqilgan.

Shu nuqtai nazardan talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda metakognitiv yondashuvdan foydalanish masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya, lingvodidaktika va ta’lim metodikasi fanlarining kesishgan nuqtasida shakllanayotgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv talabaning faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishini emas, balki o‘zining bilish va nutqiy faoliyatini anglash, rejalashtirish, boshqarish, monitoring qilish, baholash va natijaga ko‘ra faoliyatini korreksiya qilishini nazarda tutadi.

Metakognitsiya tushunchasining nazariy asoslari J.H. Flavell tadqiqotlari bilan bog‘liq bo‘lib, olim metakognitsiyani shaxsning o‘z kognitiv jarayonlari va ushbu jarayonlarni boshqarish haqidagi bilimlari sifatida talqin qiladi. Flavellning qarashlaridan kelib chiqib, ta’lim jarayonida talaba nafaqat “nimani bilaman?”, balki “qanday bilaman?”, “qanday o‘rganyapman?”, “qaysi strategiyadan foydalanishim kerak?” va “o‘z faoliyatim natijasini qanday nazorat qilaman?” kabi savollarga javob topishi zarur. Shu sababli metakognitiv yondashuv ta’lim oluvchini faol, ongli va o‘z faoliyatini boshqara oladigan subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

G. Schraw va D. Moshman tadqiqotlarida metakognitiv faoliyatning ikki muhim jihati – metakognitiv bilim va kognitiv faoliyatni boshqarish jarayonlari ajratib ko‘rsatiladi. Ularning qarashlariga ko‘ra, rejalashtirish, monitoring va baholash metakognitiv boshqaruvning asosiy komponentlari hisoblanadi. Ushbu nazariy yondashuv nutqiy faoliyatga tatbiq etilganda talaba nutq yoki yozma topshiriqni bajarishdan oldin maqsadni belgilashi va reja tuzishi, faoliyat davomida o‘z fikrini va nutqini kuzatib borishi, yakunda esa natijani baholab, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishi kerakligini anglatadi.

Yozma nutqni rivojlantirish sohasida S. Graham va K. Harris tomonidan ishlab chiqilgan Self-Regulated Strategy Development – SRSD modeli alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur yondashuvda talabalarga faqat qanday yozish kerakligi emas, balki yozish jarayonini qanday rejalashtirish, strategiyani qanday tanlash, o‘z faoliyatini qanday monitoring qilish va yakuniy natijani qanday baholash kerakligi ham o‘rgatiladi. Ushbu qarashlar yozma nutqni rivojlantirish jarayonini “rejalashtirish – yozish – tekshirish – qayta ishlash” sikli asosida tashkil etish uchun nazariy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

B. Zimmerman va A. Banduraning o‘z-o‘zini boshqarish hamda self-efficacyga oid tadqiqotlari esa nutqiy faoliyatda motivatsion omillarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Ularning qarashlaridan kelib chiqib, talabaning o‘z nutqiy imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi, mustaqil maqsad belgilashi, shaxsiy mezonlarni shakllantirishi va o‘z faoliyatini boshqarishi nutqiy natijalarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Demak, metakognitiv yondashuvni faqat kognitiv nazorat mexanizmi sifatida emas, balki talabaning motivatsiyasi, mustaqilligi va refleksiv faoliyati bilan uzviy bog‘liq pedagogik jarayon sifatida ko‘rish lozim.

Og‘zaki nutqni rivojlantirishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham metakognitiv strategiyalarning ahamiyati asoslab berilgan. Xususan, Dewi, Haryanti Kahfi va Kurniawati tadqiqotlarida talabalarning og‘zaki nutq faoliyatida oldingi bilimlarni faollashtirish, nutqiy maqsadni belgilash, faoliyatni rejalashtirish, nutq jarayonini monitoring qilish va o‘z-o‘zini baholash kabi metakognitiv strategiyalardan foydalanishi o‘rganilgan. Forbes va Fisher tadqiqotlari esa metakognitiv strategiyalardan foydalanishning og‘zaki nutqdagi ishonch va kommunikativ kompetensiya bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Keyingi tadqiqotlarda, xususan, universitet talabalari bilan olib borilgan ishlarda metakognitiv strategiyalarga asoslangan ta’limning speaking fluency, pronunciation va vocabulary kabi ko‘rsatkichlarga ijobiy ta’siri qayd etilgan.

2024–2026-yillardagi tadqiqotlar metakognitiv yondashuvning yozma nutqdagi rolini yanada chuqurroq ochib bermoqda. Tadqiqotlarda metakognitiv bilim, metakognitiv tajriba va metakognitiv strategiyalar talabaning yozish jarayonidagi o‘z-o‘zini boshqarishi bilan bog‘liqligi ko‘rsatilmoqda. Ayniqsa, yozuvga xos metakognitiv jarayonlar — yozma topshiriqni tushunish, maqsadni belgilash, mazmunni rejalashtirish, matn yaratish, matnni monitoring qilish, xatolarni aniqlash, qayta ishlash va yakuniy baholash — samarali yozma faoliyatning muhim tarkibiy qismlari sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy

tadqiqotlarda metakognitiv strategiyalarning samaradorligi talabaning til kompetensiyasi, motivatsiyasi, yozuv tajribasi, topshiriq xususiyati va feedback kabi omillar bilan ham bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsadi talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko’nikmalarini rivojlantirishda metakognitiv yondashuvning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda metakognitiv strategiyalarga asoslangan pedagogik texnologiyani ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, modellashtirish, umumlashtirish va metodik loyihalash usullaridan foydalanish mumkin.

Empirik bosqichda esa diagnostik testlar, o‘zini baholash so‘rovnomalari, nutqiy vazifalar, pedagogik kuzatuv, ekspert baholash va tajriba-sinov metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Metakognitiv yondashuvning nazariy asoslari. “Metakognitsiya” atamasi ilmiy adabiyotlarda shaxsning o‘z fikrlash jarayonlari haqida bilishi va ularni boshqarishi bilan bog‘liq tushuncha sifatida qo‘llanadi. Metakognitiv bilim insonning muayyan vazifani bajarish uchun qanday strategiyalardan foydalanishi, qaysi strategiya samarali yoki samarasiz ekanini anglashi bilan bog‘liq bo‘lsa, metakognitiv regulyatsiya mazkur strategiyalarni rejalashtirish, monitoring qilish va baholash jarayonlarini qamrab oladi.

Ta’lim jarayonida metakognitiv yondashuvning asosiy xususiyati talabaning passiv bilim oluvchidan o‘z ta’lim faoliyatini boshqara oladigan faol subyektga aylanishidir.

Metakognitiv jarayonlarni shartli ravishda uch asosiy bosqichga ajratish mumkin: Rejalashtirish → Monitoring → Baholash.

Rejalashtirish bosqichida talaba vazifaning maqsadi, mazmuni, talablari va uni bajarish strategiyasini belgilaydi.

Monitoring bosqichida talaba o‘z faoliyatini jarayon davomida kuzatadi, qiyinchiliklarni aniqlaydi va zarur hollarda strategiyasini o‘zgartiradi.

Baholash bosqichida esa talaba erishilgan natijani belgilangan mezonlar asosida tahlil qiladi va keyingi faoliyati uchun xulosa chiqaradi.

Mazkur uch bosqich og‘zaki va yozma nutq faoliyatiga tatbiq etilganda, talaba nutqiy faoliyatning nafaqat yakuniy natijasiga, balki uning qanday tashkil etilganiga ham e’tibor qaratadi.

Og‘zaki nutq ko‘nikmalarini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish

Og‘zaki nutq insonning fikr va munosabatlarini og‘zaki shaklda ifodalashi, suhbatdosh bilan muloqotga kirishishi, savollarga javob berishi, fikrni asoslashi va kommunikativ vaziyatga muvofiq nutqiy strategiya tanlashi bilan bog‘liq.

Oliy ta’limda og‘zaki nutqning quyidagi ko’rsatkichlari muhim ahamiyatga ega: fikrning aniqligi; nutqning mantiqiyligi; ravonlik; leksik boylik; grammatik to‘g‘rilik; argumentatsiya; kommunikativ maqsadga muvofiqlik; savol va javoblarda faol ishtirok etish; o‘z nutqini nazorat qilish.

Metakognitiv yondashuv asosida og‘zaki nutqni rivojlantirishda “O‘yla – rejalashtir – so‘zla – kuzat – bahola” algoritmidan foydalanish mumkin.

Masalan, talabaga muayyan mavzu bo‘yicha 3–5 daqiqalik taqdimot qilish vazifasi berilganda, u dastlab o‘z nutqining maqsadi va auditoriyasini belgilaydi. Keyin asosiy fikrlarini rejalashtiradi va dalillarni tanlaydi. Nutq jarayonida o‘zining fikrni bayon qilish tezligi, mantiqiy izchilligi va auditoriya bilan aloqasini kuzatadi. Taqdimotdan keyin esa o‘z nutqini belgilangan mezonlar asosida baholaydi.

Bunda quyidagi metakognitiv savollardan foydalanish mumkin:

“Mening asosiy maqsadim nima edi?”, “Men asosiy fikrimni aniq ifodalay oldimmi?”, “Qaysi qismda qiyinchilikka duch keldim?, “Mening dalillarim yetarlimi?”, “Qaysi nutqiy xatolarni takrorladim?”, “Keyingi chiqishimda nimani o‘zgartiraman?” Bunday savollar talabaning o’z nutqini tashqi baholashni kutish o‘rniga, uni mustaqil tahlil qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Yozma nutq ko‘nikmalarini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish. Yozma nutq og‘zaki nutqqa nisbatan yuqori darajada rejalashtirish va tahrirlashni talab qiladi. Chunki yozma matnda fikrlar strukturasi, mantiqiy bog‘liqlik, terminologiya, grammatik to‘g‘rilik va uslubiy yaxlitlik aniq namoyon bo‘ladi.

Metakognitiv yondashuv asosida yozma nutqni rivojlantirishni quyidagi algoritm orqali tashkil etish mumkin: Rejalashtirish → Qoralama yozish → Monitoring → Tahrirlash → O’zini baholash → Refleksiya.

Rejalashtirish bosqichida talaba mavzuni tahlil qiladi, yozishdan ko‘zlangan maqsadni belgilaydi, asosiy tezisni shakllantiradi va matnning umumiy strukturasini ishlab chiqadi.

Qoralama yozish bosqichida talaba dastlabki matnni yaratadi. Monitoring bosqichida matnning mazmuni va shakli tekshiriladi. Talaba o‘zidan quyidagilarni so‘raydi:”Mening tezisim aniqmi?”, “Har bir fikr dalil bilan asoslanganmi?”, “Paragraflar o’rtasida mantiqiy bog‘liqlik bormi?”, ”Men mavzu doirasidan chiqib ketmadimmi?”, Qaysi fikrni qayta ishlash zarur?” Tahrirlash bosqichida talaba aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etadi.

O‘zini baholash va refleksiya bosqichida esa bajarilgan ishning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Bu jarayon talabani “matn yozib berish”dan “matn yaratish jarayonini anglash” darajasiga olib chiqadi.

Metakognitiv yondashuv asosida nutqni rivojlantirish texnologiyasi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi texnologiyani taklif qilish mumkin.

1-bosqich. Diagnostika. Talabaning dastlabki nutqiy kompetensiyasi va metakognitiv tayyorgarligi aniqlanadi.

2-bosqich. Metakognitiv strategiyalarni o‘rgatish. Talabalarga rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash va refleksiya strategiyalari tushuntiriladi.

3-bosqich. Nutqiy vazifani rejalashtirish. Talaba vazifaning maqsadi, auditoriyasi, mazmuni va bajarish strategiyasini belgilaydi.

4-bosqich. Nutqiy faoliyat. Talaba og‘zaki yoki yozma nutq vazifasini amalga oshiradi.

5-bosqich. Monitoring. Talaba o‘z faoliyatini belgilangan mezonlar asosida kuzatadi.

6-bosqich. Tahrir va korrektsiya. Aniqlangan xatolar mustaqil ravishda yoki o‘qituvchi va tengdoshlar feedbacki asosida tuzatiladi.

7-bosqich. O‘zini baholash. Talaba o‘z natijasini rubrika yoki chek-list asosida baholaydi.

8-bosqich. Refleksiya. Talaba o‘zining o‘rganish jarayoni va nutqiy faoliyati haqida xulosa chiqaradi.

Mazkur bosqich siklning takroriy tashkil etilishi talabaning o‘z nutqiy faoliyatini mustaqil boshqarish darajasini bosqichma-bosqich oshirish imkonini beradi.

Muhokama. Metakognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan nutq ta’limida asosiy e’tibor tayyor natijaga emas, balki natijaga olib keluvchi kognitiv jarayonlarni anglashga qaratiladi. Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, talaba nutqiy vazifani bajarish strategiyasini ongli ravishda tanlaydi va uning samaradorligini baholaydi.

Nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda metakognitiv yondashuvdan foydalanish talabaning mustaqilligini oshirish, o‘z xatolarini aniqlash, o‘z-o‘zini baholash va keyingi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mazkur yondashuvni joriy etishda bir qator shartlarga amal qilish zarur. Birinchidan, metakognitiv strategiyalar talabaga avtomatik ravishda shakllanmaydi; ularni maxsus o‘rgatish talab etiladi. Ikkinchidan, o‘zini baholash aniq va tushunarli mezonlarga asoslanishi kerak. Uchinchidan, refleksiya muntazam va maqsadli tashkil etilishi lozim.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko’nikmalarini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. U talabani faqat nutqiy vazifani bajaruvchi subyekt sifatida emas, balki o‘z nutqiy faoliyatini rejalashtiruvchi, nazorat qiluvchi, baholovchi va takomillashtiruvchi faol subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda «rejalashtirish – amalga oshirish – monitoring – korrektsiya – baholash – refleksiya» sikliga asoslangan texnologiyadan foydalanish maqsadga muvofiq.

Mazkur texnologiyaning samaradorligi, avvalo, talabaning o‘z nutqiy faoliyatini anglash darajasi, metakognitiv strategiyalardan mustaqil foydalana olishi va o‘z natijalarini obyektiv baholash qobiliyati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. // American Psychologist, 34(10), 906–911, 1979.

2. Flavell, J. H. Metacognition. In E. M. Hetherington (Ed.), Handbook of Child Psychology: Cognitive Development. Wiley, 1983.

3. Brown, A. L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms. In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (Eds.), Metacognition, Motivation, and Understanding. Lawrence Erlbaum Associates, 1987.

4. Schraw, G., & Moshman, D. Metacognitive theories. // Educational Psychology Review, 7, 351–371, 1995.

5. Schraw, G. Promoting general metacognitive awareness. Instructional Science, 26, 113–125, 1998.

6. Zimmerman, B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview. // Theory into Practice, 41(2), 64–70, 2002.

7. Pintrich, P. R. The role of metacognitive knowledge in learning, teaching, and assessing. // Theory into Practice, 41(4), 219–225, 2002.